

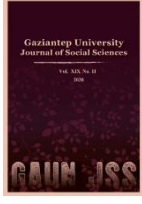
PAPER DETAILS

TITLE: Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin Artah Zaferi ve Hârim Kalesi'ni Fethinin Dis Siyasete Etkileri
(Agustos 1164)

AUTHORS: Serkan Özer

PAGES: 754-774

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4348317>

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1581266

Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin Artah Zaferi ve Hârim Kalesi'ni Fethinin Dış Siyasete Etkileri (Ağustos 1164)¹

The Effects of Nur al-Din Mahmud Zengi's Victory at Artah and Conquest of the Castle of Harenc on Foreign Policy (August 1164)

Serkan ÖZER^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4079-9454

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 7 Kasım 2024

Kabul tarihi: 2 Şubat 2025

Anahtar Kelimeler:

Hârim Kalesi,

Artah Savaşı,

Haçlılar,

Nûreddin Mahmûd Zengî.

ÖZ

Yaklaşık iki yüzyıllık bir süreyi kapsayan (1096-1291) Haçlı-Müslüman ilişkilerinde Antakya, Kudüs, Dımaşk, Halep, Musul, Mısır gibi bazı coğrafi bölgeler askeri, siyasi, dini, iktisadi ve jeostratejik önemleriyle öne çıkmaktadır. Bu önem, bir yönetim merkezine bağlı olarak Haçlıların veya Müslümanların hâkimiyetinde olan ya da zaman zaman taraflar arasında çatışmalara sahne olarak el değiştiren kaleler için de geçerlidir. Hatta bazen bir kale, geniş bir alanın güvenlik kilidi görevini de gördüğünden bazı kaleler, saldırılar için bir hareket üssü ya da zor durumlarda sığınılacak müstahkem bir yapı hâline gelmektedir. Bu bağlamda Antakya'ya yaklaşık 40, Halep'e ise 88 km. mesafede ve Antakya'dan Halep'e giden yola hâkim bir noktada bulunan müstahkem Hârim Kalesi, yolun kontrolü açısından tarafların mutlaka hâkim olmak istedikleri bir yer olmuştur. Haçlı ordularının Antakya'yı kuşattıkları esnada 1098'de Haçlıların eline geçen Hârim, bu tarihten sonra mücadele sahalarından biri olarak Haçlılara müdahale eden Türk-İslam ordularının, cihad ruhunu canlandıran Musul atabeyi İmâdeddîn Zengî'nin ve onun sonrasında da Nûreddin Mahmûd'un hedefinde yer almıştır. Bu bağlamda 1163-1164 yılları arasında Hârim ve çevresinde cereyan eden mücadeleye yoğunlaşan çalışmada Hârim Kalesi'nin arz ettiği jeostratejik konum ve hâkimiyet mücadelesi vurgulanmış; Haçlıları Artah yakınlarında 1164'te büyük bir hezimete uğratarak ordunun tüm lider kadrosunu esir alan Nûreddin Mahmûd'un Hârim Kalesi'ni fethi ve bu fethin Müslümanlar, Haçlılar ve Bizans açısından neleri ifade ettiği dönem kaynakları üzerinden analiz edilmiştir. Ulaşılan sonuçlarla da Müslüman-Haçlı ilişkilerinin çok yönlülüğü gösterilmeye çalışılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 7, 2024

Accepted: February 2, 2025

Keywords:

Harenc Castle,

Battle of Artah,

Crusaders,

Nur al-Din Mahmud.

ABSTRACT

The Crusader-Muslim relations spanning a period of nearly two centuries (1096-1291), certain geographical regions such as Antioch, Jerusalem, Damascus, Aleppo, Mosul, and Egypt stand out with their military, political, religious, economic, and geostrategic importance. This importance also applies to castles under the rule of the Crusaders or Muslims under a center of administration or that changed hands from time to time as the scene of conflicts between the parties. Sometimes, a castle even served as a security lock for a large area, making it a base of operations for attacks or a fortified structure to take refuge under challenging situations. In this context, the fortified castle of Harenc, which was about 40 kilometers from Antioch and 88 kilometers from Aleppo and located at a point dominating the road from Antioch to Aleppo, was a place that the parties wanted to control in terms of controlling the road. Having fallen into the hands of the Crusaders in 1098 during the siege of Antioch by the Crusader armies, Harenc became a target of the Turkish-Islamic armies that intervened against the Crusaders as one of the battlefields after this date and of the Mosul atabeg Imad al-Din Zengi, who revived the spirit of jihad, and of Nur al-Din Mahmud after him. In this context, the study focuses on the struggle that took place in and around Harenc between 1163-1164, and the geostrategic position and struggle for dominance presented by Harenc Castle have been emphasized. The conquest of Harenc Castle by Nur al-Din Mahmud, who inflicted a great defeat on the Crusaders near Artah in 1164 and took the entire leadership of the army captive and what this conquest meant for the Muslims, Crusaders and Byzantium are analyzed through the sources in the period. The results obtained have also attempted to demonstrate the versatility of Muslim-Crusader relations.

¹ Bu çalışma, Erzurum Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (ETÜ, BAP, Proje Numarası: 2024/036) tarafından desteklenmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Harenc Castle, which was of critical importance due to the intense conflicts in the Crusader-Muslim struggle and its location on the expedition route of the parties, is one of the prominent fortified positions. Located on the Belus Hills at a point dominating the Antioch-Aleppo road, the castle provides a great advantage to both sides regarding defense and attack. The castle, which Turks used as a base to attack the Crusaders besieging Antioch and as a refuge palace if necessary, fell into the hands of the Latins at the very beginning of the Crusades, and this time, they used the castle as a stronghold to attack Islamic lands. However, both Il-Ghazi and Imad al-Din Zengi limited their use of this advantage by standing against the Crusaders on the Aleppo-Antioch line. Although this situation made the hills mentioned above, including Harenc, a natural border between the Crusaders and the Muslims, Nur al-Din Mahmud tried to move this border forward in favor of the Muslims. In this framework, Harenc-centered conflicts intensified between 1149-1162, and the castle changed hands more than once.

In the year following the Crusaders' capture of Ascalon in 1153, Nur al-Din Mahmud was able to fight the Crusaders directly by annexing Damascus to his domain. This brought the struggle between the parties to a new arena. Thus the Fatimids, who were experiencing an unstable period due to internal events, faced the threat of the Crusaders. However, Nur al-Din, who had goals such as ensuring sectarian unity, spending Egypt's wealth for jihad, and pinching the Crusaders with attacks from Egypt and Syria, intervened in the events to neutralize the Crusaders' expeditions to Egypt. Nur al-Din sent an army to Egypt upon the request and promises of Shawar, who lost his position in the vizier competition, for help. However, the fact that Shawar, who was reinstated as vizier, did not keep his word and called the Crusaders for help brought the Zengids face to face with the Crusaders in a different geography this time. In this context, Nur al-Din's army commander Shirkuh was besieged by the combined Crusader-Fatimid army in the city of Bilbeis, where he had retreated, and Nur al-Din took action and besieged the strategic Harenc Castle. With all the troops he could muster, Nur al-Din drove the Antiochian, Tripoli, and even Armenian and Byzantine troops, who had come to Harenc's aid, to the Artah position and successfully applied classical Turkish warfare tactics to achieve a great victory and conquered Harenc Castle immediately afterward.

Having captured the leaders of the Christian army in the battle, the way to Antioch was opened for Nur al-Din. However, he did not want to draw Byzantium into the region by marching on Antioch and preferred to remain neighbors with the weak Antioch Crusader Principdom. For this reason, he besieged Banyas, which belonged to the Crusader Kingdom of Jerusalem, and conquered this strategic point. The Crusaders in Egypt, who heard about the situation, were worried about the remaining lands and returned to their country in agreement with Shirkuh.

Although sources attribute these operational successes of Nur al-Din in 1164 to his intention to avenge the defeat he had suffered near Hisn al-Akrad the year before, Nur al-Din had acted to not lose Egypt to the Crusaders and to save his besieged army. On the other hand, the Crusaders, on their way to help the Fatimids, were motivated by the desire to prevent Shirkuh from dominating Egypt, to capture Egypt, and thus to organize more powerful attacks on Islamic lands. In a way, the Crusaders took a risk by going to Egypt, leaving their lands defenseless against Nur al-Din. This risk resulted in significant military casualties and the loss of two strategic points such as Harenc and Banyas.

In 1164, Nur al-Din further enhanced his reputation in the Islamic world by conquering Harenc Castle after his great victory. On the other hand, Bohemond III, the prince of Antioch, who had been released by Nur al-Din after a year of captivity, came under the control of the Byzantine emperor from whom he had received aid. The Byzantine aid, which led to a concession such as the appointment of a Byzantine patriarch in Antioch, further increased the Byzantine pressure on Antioch. On the other hand, the fact that the king of Jerusalem was dealing with the administrative affairs of Antioch in the absence of the prince Byzantium intervened, and the emperor had the opportunity to demonstrate his claim of sovereignty over Antioch by removing the king from the city. Therefore, according to the picture that emerges, the campaign that Nur al-Din won in Artah and the conquests he realized afterward had positive or negative repercussions on Byzantium and the Crusaders in the East.

Giriş

Haçlı seferleri döneminde stratejik konumuyla öne çıkan Hârim, Antakya'dan Haleb'e giden yolun biraz dışında kalmakla beraber yine de bu yolun kontrolü bakımından yeterince yakın bir mesafe ve konumda bulunuyordu (Ory, III, 1986, s. 208; Anonim, V-1, 1987, s. 237). Hârim'i tasvir eden yazarlardan İbnü'l-Esîr, *Müslümanların nazarında müstahkem bir kale* olduğunu söylerken Yâkût el-Hamevî, Antakya'ya yakın bu müstahkem kalenin ağaç ve su yönünden zengin bir coğrafyada yer aldığını bildirmekte; İbnü'l-Adîm ise büyük bir kalesi bulunan Hârim'in sebze ve meyveleriyle meşhur olduğunu ve içinde cami, mescit, çarşı gibi yapıların bulunduğunu kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 178; Yâkût el-Hamevî, II, 1977, s. 205; İbnü'l-Adîm, I, 1988, s. 90).

Haçlıların, 1098 yılında Antakya'yı kuşattıkları esnada ele geçirdikleri Hârim, onlar açısından büyük bir kazançtı ve Haçlı seferlerinin henüz başlangıcında zapt edilmiş olması, güvenlik noktasında önem arz etmekteydi. Zira Antakya'nın kilit noktası olarak tavsif edilen Hârim (Runciman, II, 2019, s. 308), Antakya'yı Haleb yönünden koruyan en önemli mevkilere biriydi (Stevenson, 1907, s. 27) ve Haçlıların eline geçmesiyle hem Haleb ile Antakya arasındaki geçiş kapanmış hem de buradan gelebilecek saldırıların önü kesilmiş oluyordu (Polat, 2024, s. 7). Öyle ki Hârim, Belus Tepeleri olarak da bilinen Cebelü'l-A'lâ üzerinden Antakya ve Haleb'i birbirine bağlayan ana yolu korumakta ve bu yol da Haleb'den Antakya'ya saldırmak isteyen Müslümanlar için en kestirme yolu oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Hârim, ele geçirildiği tarihten itibaren yakınlarında bulunan Artah ve 'İmm ile birlikte Haçlılar için güçlü bir savunma hattı oluşturmuştur (Buck, 2016, s. 115-116; Barber, 2021, s. 192).

Bu nedenlerle Haçlılarla Müslümanlar arasında mücadele alanı hâline gelen Hârim, sınırın kontrolü için stratejik bir mevki, bölgedeki güç dengesi açısından merkezi bir yer ve Haleb-Antakya sınırındaki çatışmaların odak noktasıydı. Diğer yandan 1130-1191 yılları arasında beşi zapt ile sonuçlanan en az on üç saldırıya sahne olan Hârim'in bu el değiştirme sıklığı, taraflar için stratejik önemini de ortaya koymaktadır (Buck, 2016, s. 113-114, 121). Bu bağlamda Haçlıların eline geçtiği tarihten Nûreddîn Mahmûd'un kesin olarak İslam hâkimiyetine kazandırdığı 1164 yılına kadar Hârim ve civarı, bazen bir sefer güzergâhı, bazen İslam ordularının kuşattığı müstahkem bir kale bazen de çatışmaların merkezi olarak siyasi-askeri gelişmelere şahit olmuştur. Bunun dışında Hârim, Antakya'yı kuşatan Haçlılara müdahale eden civarın Müslüman hâkimlerinden kaleyi fetheden Nûreddîn Mahmûd'a kadar önemli bir sığınak görevi de görmüştür. Ancak Haleb ile Haçlılar arasındaki gerçek sınır hâline gelecek olan Hârim, tarafların uzun süre ellerinde tutabildikleri bir yer olmamıştır (Holt, 2007, s. 75).

Bu noktalardan hareketle çalışmada, Müslüman-Haçlı mücadelelerinde kritik bir önemi bulunan ve Haçlı seferleri döneminin hareketli ve değişken sonuçlu askeri atmosferini çok iyi yansıtan sahalardan biri olan Hârim ve çevresi coğrafi; 1163-1164 yılları arası ise zamansal kapsam olarak alınmıştır. Bununla birlikte Haçlı seferlerinin başlangıcından mezkûr zaman aralığına kadar Hârim merkezli yaşanan gelişmeler geniş bir alanı etkilemiştir. Özellikle Nûreddîn Mahmûd dönemi söz konusu olunca Bizans'ı ve bir noktaya kadar da Ermenileri coğrafyanın dışında düşünmemek gerekir. Nitekim kriz anlarında tüm Franklarla birlikte Bizans ve Ermeni birliklerinin Nûreddîn'e karşı birleşmiş olmaları bu yargıyı desteklemektedir. Bu da hem dar bir coğrafyada vuku bulan olayların genele etkilerini hem de Müslüman-Haçlı ilişkilerinin çok yönlülüğünü/derinliğini göstermektedir. Bu nedenle çalışmada Nûreddîn Mahmûd'un belli bir alandaki başarılarının geniş bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Diğer taraftan çeşitli vesilelerle dönem kaynaklarına yansıyan Hârim ve çevresine dair geniş malumat bulunmakta ve bu bilgi yoğunluğu, bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Zira dönem yazarları olaylara kendi zaviyelerinden yaklaştıkları için bazı nüanslar ortaya çıkabilmektedir. Özellikle Latin, Süryani ve Bizans kaynaklarının nüansları -aşağıda belirtildiği üzere- Hristiyan cenahın kendi aralarındaki dini-siyasi çatışmalara dair ipuçlarını da barındırmaktadır. Bu nedenle dönemin İslam ve Hristiyan kaynaklarının tahlil ve tenkidıyla elde edilen veriler, yaşananların öncesi ve sonrasıyla karşılaştırılmak suretiyle genel bir çerçeveye oturtulacaktır.

Hârim Merkezli Yaşanan Mücadelelere Genel Bir Bakış (1098-1162)

Tarafların savunma hattını zayıflatıcı etkilere sahip olan Harim'i Haçlılar, Antakya kuşatması esnasında zapt etmiş ve Türklerin saldırılarına karşı bir emniyet noktası hâline getirmişlerdir. Zira dönem kaynakları Haçlıların Hârim'i zaptıyla sonuçlanan çatışma (Şubat 1098) öncesinde Türklerin Hârim'de toplandıklarını ve Antakya'yı kuşatan Haçlılara saldırı düzenlemek için burayı hareket üssü olarak kullandıklarını bildirmektedir (Anonim Haçlı Tarihi, 2013, s. 93; Peter Tudebodus, 2019, s. 93, 100; Guibert de Nogent, 1997, s. 76; Runciman, I, 2019, s. 168). Muhtasar kayıtlarında Anonim Haçlı yazarı ve Peter Tudebodus, Antakya önlerinde zor günler yaşayan Haçlıların sayıca kendilerinden üstün Türk ordusunun karşısına çıktıklarını; vuku bulan çatışmada yenilgiye uğrayan Türklerin telaşla Hârim Kalesi'ne çekildiklerini fakat burada tutunamayacaklarını anladıklarından kaleyi ateşe vererek bölgeden uzaklaştıklarını ve bu esnada ortaya çıkan Ermeni ve Süryanilerin geçitlere pusu kurarak Türkleri öldürdüklerini veya esir aldıklarını kaydetmişlerdir (Anonim Haçlı Tarihi, 2013, s. 93-95; Peter Tudebodus, 2019, s. 101-102; Runciman, I, 2019, s. 173). Buna karşılık çatışma hakkında daha detaylı bilgi veren Willermus ise Antakya hâkiminin yardım isteği üzerine Türklerin *Antakya'ya dört mil bile uzaklıkta olmayan Hârim'de* Haçlılara ani bir baskın düzenlemek amacıyla sessizce ordugâhlarını kurduklarını fakat büyük faydaları dokunan çevredeki Ermenilerin haber vermesi üzerine Haçlıların önlem almaya başladıklarını bildirmiştir. Yazarın kayıtlarına göre süvariler Türklerle savaşmak üzere hazırlık yaparken piyadeler, şehirden gelmesi muhtemel saldırılara karşı ordugâhta bırakılmış; ancak yaşanan çatışmada yenilen Türkler, Hârim yakınlarındaki ordugâhlarına kaçınca daha fazla kalmaya cesaret edemeyen halk, kaleyi ateşe vererek kaçmayı tercih etmişti. Bunun üzerine Hârim'i işgal eden civardaki Ermeniler, kaleyi Haçlılara teslim etmişler; Türklerden iki bin kişiyi öldüren Haçlılar ise bol miktarda ganimetle ordugâhlarına dönmüşlerdi (Willermus, I, 2016, s. 193-196; Robert the Monk, 2005, s. 130-131). Aynı minvalde bilgi veren İbnü'l-Adîm de Yağısıyan'ın Haçlılara karşı Haleb meliki Rıdvan'dan yardım istediğini, Rıdvan'ın Emir Sökmen'i orduyla yola çıkardığını fakat hazırlıksız yakalanan Türklerin Haçlılar karşısında tutunamayarak yönetimi Ermeni ahalinin eline geçmiş olan Hârim'e çekildiklerini kaydetmiştir (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 238; İbnü'l-Adîm, 1989, s. 89-90; Altan, 2018, s. 59-60).

Harita 1: Hârim ve çevresi (Asbridge, 2014, s. 14).

Haçlılar, tahkim ederek Antakya'nın güvenliğini sağlayan güçlü bir kale hâline getirmişlerse de (Ory, III, 1986, s. 208) Antakya-Halep yolunun emniyeti açısından hayati önemi haiz olan Hârim, Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengi ve onun sonrasında oğlu Nûreddîn Mahmûd tarafından ciddi şekilde taciz edilmiştir. Örneğin; İmâdeddîn Zengî'nin 1130 (İbnü'l-Esîr, X, 1987, s. 524; Ebû Şâme, I, 2002, s. 157); Nûreddîn'in ise 1156 yılı (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 178-179; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 109; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 337-338; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 127-128) kuşatmalarında tarafların bölgenin gelirini paylaşmak hususunda anlaşmaları Hârim'i kurtarmış; kaleyi 1162 yılında tekrar kuşatan Nûreddîn, bu kez de çok iyi savunulduğu ve müstahkem olduğu için amacına ulaşamamıştı (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 233; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 116; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 134). Bununla birlikte 1149-1162 yılları arasında yoğunlaşan mücadelede Nûreddîn veya Haçlılar kaleyi yekdiğerinden almış olmakla birlikte uzun süre ellerinde tutamamışlardır.²

Bu süreçte Nûreddîn Mahmûd'un 1149 yılındaki Hârim kuşatmasına ve sonrasında kazandığı İnnib (İnâb) zaferine ayrıca değinmek gerekir. Zira aşağıda görüleceği üzere öncesi ve sonrasıyla olaylar, 1164 yılında yaşananları anımsatmakta ve Nûreddîn'in tavrı hususunda ipuçları vermektedir. Kaynaklar, Kasım-Aralık 1148'de Nûreddîn'in Antakya Haçlı ordusunun saldırısına uğradığını, askerlerinin bir kısmının öldürüldüğünü ve mallarının yağmalandığını haber vermektedir. Ancak Halep'e ulaşmayı başaran Nûreddîn, askerlerinin ihtiyaçlarını

² Örneğin, Nûreddîn'in ağır bir hastalığa yakalanması hatta öldüğüne dair haberlerin yayılması üzerine çıkan kargaşada herkes başına buyruk davranmaya başlamış; bundan cesaretlenen ve fırsatı değerlendiren Haçlılar, 1158 yılında Hârim Kalesi'ni ele geçirmişlerdi (İbnü'l-Kalânîsî, 1908, s. 350-351; Willermus, III, 2019, s. 120-121, 123-124). Hârim merkezli yaşanan mücadeleler için bkz. (Karakuş, 2017, s. 53-85).

karşılıyarak toparlanmış (İbnü'l-Kalânîsî, 1908, s. 302-303; Ebû Şâme, I, 2002, s. 210; Anonim Süryani, 2005, s. 71-72; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 386; Süryanî Mihail, 1944, s. 153; Turan, 2018, s. 110-112); ertesi yıl Hârim'i kuşatarak civarını tahrip etmiş, buraya bağlı köyleri ardından da İnnib Kalesi'ne yönelerek civarını yağmalamıştı. Bunun üzerine Nûreddîn'i bölgeden uzaklaştırmak için harekete geçen Haçlılar, yaşanan çatışmada ağır bir bozgun yaşamışlar (28 Haziran 1149); pek çoğu esir alınıp birçoğu öldürülürken Antakya prinkepsi Raymond de Poitiers de maktul düşmüştü (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 130; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 98-99; İbnü'l-Kalânîsî, 1908, s. 304-305; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 120-121; Ebû Şâme, I, 2002, s. 215; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 333-334; Anonim Süryani, 2005, s. 72; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 386; Turan, 2018, s. 115-116; Polat, 2023, s. 120-121).³ Savaşın seyrini aktaran Willermus'un kayıtlarına göre Nûreddîn'in 1149 yılında Antakya arazisine girmesi üzerine Antakya prinkepsi Raymond de Poitiers, süvarilerini beklemeden küçük bir birlikle onun karşısına çıkmıştı. Yazar, prinkepsin büyük bir orduyla geldiğini zanneden Nûreddîn'in geri çekildiğini ancak Haçlıların küçük bir birliğe sahip olduğunu ve yardıma gelecek kimsenin bulunmadığını haber alınca savaşı başlattığını kaydetmiştir. Birliklerinin toplanmasını beklemeyerek risk alan prinkeps, kritik bir hata daha yaparak savaşı açık alanda kabul edince ordusunun etrafı sarılmış ve cesurca savaşmasına rağmen hem savaşı ve hayatını kaybetmiştir (Willermus, III, 2019, s. 66-68; Süryanî Mihail, 1944, s. 154-155; Asbridge, 2014, s. 252-253).⁴

Nûreddîn Mahmûd'un Hısnü'l-Ekrâd Yakınlarındaki (el-Bakia) Yenilgisi (1163)

Haçlıların 1153 yılında Askalân'ı zaptına ertesi yıl -Haçlılara müdahalesinin önündeki engel olan- Dimaşk'ı hâkimiyet alanına katarak cevap veren Nûreddîn, böylece babası İmâdeddîn Zengî'nin ulaşmak istediği hedefi de gerçekleştirmiş oldu. Nitekim Zengî, Müslümanlar arasında birliği tesis etmeden Haçlılarla mücadeleye girişmenin geçici başarılar sağlayacağını farkındaydı. Bu birlik ise el-Cezîre ve Suriye'de İslam birliğini ve kendi mutlak hâkimiyetini kurmasıyla mümkün olacaktı (Demirkent, II, 1994, s. 87, 96; Polat, 2019, s. 5; Detay için bkz. Oflaz, 2023, s. 67-72; Polat, 2023, s. 108-110; Kütük, 2018, s. 52). Dolayısıyla Haçlılarla mücadelede, İmâdeddîn Zengî'nin Musul valiliğine tayiniyle başlayan bu mantalite değişikliği, oğlu Nûreddîn Mahmûd tarafından da devam ettirilmiştir. Bu kapsamda Zengî ve halefi, bir yandan Haçlılarla mücadelelerini sürdürürlerken bir yandan da İslam birliğinin önündeki engelleri kaldırmanın mücadelesini vermişlerdir. İmâdeddîn Zengî, Kudüs Haçlı Krallığının müttefiki ve Suriye'de birliği sağlamanın önündeki en büyük engel olan Dimaşk'ı alamamıştı. Onun siyasetini devam ettiren Nûreddîn de Antakya, Trablus ve Kudüs Krallığının doğusunda güçlü bir İslam birliği temin etmeye uğraşmış ve Dimaşk'ı hedef almıştır. Bu düşüncesini İkinci Haçlı Seferi dolayısıyla ertelemek zorunda kaldıysa da (Çetin, 2021, s. 219) nihayetinde bu pürüzü ortadan kaldırarak Suriye'de birliği sağlamayı başarmıştır.⁵

³ İslam kaynakları, öldürülen prinkepsin yerine oğlu Bohemond'un geçtiğini fakat yaşı küçük olduğu için annesinin evlenerek kocasını Antakya hâkimiyetine getirdiğini kaydetmektedir. Ancak daha sonra bir sefere daha çıkan Nûreddîn, Haçlıları yenip yeni prinkepsi (Bohemond'un babalığı) esir alınca Bohemond başa geçmiş fakat o da Artah Savaşı'nda esir düşmüştür. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 130; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 99; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 334).

⁴ Nûreddîn'in Hârim Kalesi üzerine çıktığı sefer çerçevesinde İnnib civarında elde ettiği zafer, Müslümanlar arasında büyük bir sevince neden olmuş ve bu vesileyle şairler, Nûreddîn'i övmüşlerdir. (Polat, 2006, s. 121-122).

⁵ Suriye'de İslam birliğini sağlamanın Haçlılara karşı yürütülen mücadeleye etkileri, bu mücadelede Dimaşk'ın merkezi rolü ve bu doğrultuda İmâdeddîn Zengî ile Nûreddîn'in faaliyetleri hakkında değerlendirmeler için bkz. (Polat, 2019, s. 1-15; Polat, 2023, s. 124-130; Altan, 2014, s. 59).

Haçlı ve Müslüman cenahında meydana gelen bu gelişmeler, iyice güçten düşmüş ve müdahaleye açık olan Mısır'ı mücadele alanı hâline getirmiş; başka bir deyişle yönlerini Mısır'a çeviren Haçlılar, stratejik ve zengin Mısır'ı ele geçirerek bu avantajla Müslümanlar üzerine daha güçlü yürümeyi planlamışlardır. Buna karşılık Nûreddîn, Haçlıların her hareketini yakından takip ediyor ve onların bu emeline ulaşmasını engellemek için adımlar atıyordu. Bu noktadan hareketle Nûreddîn'in Trablus topraklarına girerek Hısnü'l-Ekrâd'ı kuşatması ve neticesinde yaşanan savaşın Haçlılarla Zengîler arasında mücadele alanı hâline gelecek olan Mısır ve bu çerçevede tarafların geliştirdikleri politikayla yakın ilgisi bulunmaktadır. Zira Nûreddîn'in ciddi bir tehlike atlattığı bu olay ve bir yıl sonra Hârim'i fethi, Haçlıların Mısır'a saldırılarına gösterilen bir reaksiyondur. Yani, Nûreddîn'in 1163 yılındaki yenilgisi ve ertesi yıl kazandığı parlak zafer, -kaynakların temele aldıkları gibi- Haçlıların yokluğunda oluşan fırsatı değerlendirmekten çok daha fazlasını ifade etmektedir. Dolayısıyla Nûreddîn Mahmûd'un 1163 yılında Hısnü'l-Ekrâd yakınlarında Haçlılar karşısında yaşadığı yenilgi, önemli bir kırılmadır ve Hârim'in fethiyle sonuçlanacak olan olayların da sacayaklarından birini oluşturmaktadır.

Kaynaklar, Nûreddîn'in canını zor kurtardığı bu savaşı sebepleri, safhaları ve sonuçlarıyla ortaya koymaktadır. Buna göre 1163 yılında Hısnü'l-Ekrâd'ı ardından da Trablus'u kuşatmak için Hısnü'l-Ekrâd'ın alt tarafında yer alan el-Bakia bölgesine yerleşen Nûreddîn ve ordusu, öğle vakti çadırlarında dinlenirken üzerinde Hısnü'l-Ekrâd'ın yer aldığı dağın arkasından çıkan Haçlıların ani baskınına uğradılar. Yani Haçlılar, Müslümanların herhangi bir saldırı gelmeyeceğinden emin oldukları gündüz vaktini tercih etmiş ve onları gafil avlamışlardı. Haçlılar, bu düşüncelerinde haklı çıktılar zira Müslümanlar, Haçlıların yaklaştıklarının farkına bile varamadıklarından toparlanıp onlara karşı koymaları mümkün olmadı. Baskına uğrayan askerler durumu Nûreddîn'e iletmişlerse de ani ve şiddetli Haçlı saldırısı karşısında tutunamayarak Nûreddîn'in karargâhına kadar geri çekildiler. Nihayetinde tedbirsiz yakalanarak atlarına binemeyen veya silahlarını bile alamayan Müslümanların pek çoğu öldürüldü veya esir alındı. İslam ve Süryani kaynakları bazı nüanslarla Nûreddîn'in çadırından zırhını bile giyemeden fırlayarak atına bindiğini, aceleden atının ayaklarındaki köstekleri/ipleri dahi çözemediğini, Kürt kökenli bir askerin köstekleri keserek Nûreddîn'in kaçmasını sağladığını bildirmektedir. Nûreddîn kaçmaya muvaffak olurken mezkûr asker öldürülmüş; Nûreddîn, bu askerin evladına çok iyi bakmış ve onlar için vakıflar tesis etmiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 240-241; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 116-117; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 135; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 342-343; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 37; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 400).

Müslümanların durumunu dile getiren Willermus, Nûreddîn'in Trablus bölgesindeki el-Bakia (La Bochea)'da kibirli bir şekilde vakit geçirirken *telafisi imkânsız bir zarara uğradığı* değerlendirmesinde bulunmuştur. Bozguna uğrayarak hayatını zorlukla kurtaran Nûreddîn hakkında ise *bu karşılaşmadan ağırlıklarını almadan, şaşırmış, kurtuluş konusunda çaresiz, kılıcsız bir şekilde, bir ayakkabısıyla, bir yük hayvanı üzerine binmiş vaziyette Haçlıların elinden güçlükle kaçabildi* kaydını düşmüştür (Willermus, III, 2019, s. 152).

Savaş alanına dört fersah (yaklaşık 23 km.) mesafede bulunan Hıms yakınlarındaki Kades Gölçüğü (Buhayratu Kades) kenarında konaklayan Nûreddîn'e kurtulan askerleri de katıldı. İslam kaynaklarına göre askerlerden biri, Nûreddîn'e Haçlılara çok yakın oldukları için burada kalmasının doğru olmadığını ve çekilmesini tavsiye etti. Fakat Nûreddîn, şahsının ve İslam'ın intikamını almadıkça dinlenmeyeceğini ifade ederek bu askeri susturdu. Hemen ardından Haleb ve Dimaşk'tan para, elbise, çadır, silah ve at getirtip kayıpları telafi ve askerini motive ederek bozgunun izlerini silmeye çalıştı. Şehit düşenlerin iktalarını da çocuklarına verdi. Galip gelen Haçlılar ise en yakın şehir olan Hıms'a gitmeye karar vermişlerdi. Ancak

Nüreddîn'in de orada olduğunu duyduklarında *eğer o yanında bizi yenecek kadar kuvvete sahip olmasaydı böyle yapmazdı* diye düşünerek çekindiler ve barış teklifinde bulundular. Ancak Nüreddîn kabul etmeyince Hısnü'l-Ekrâd'da muhafız birlikleri bırakarak dağıldılar (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 241-242; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 117-118; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 135-136; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 343-344; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 37; Küçüksipahioğlu, 2007, s. 161-162).

Nüreddîn Mahmûd'un Artah Yakınlarındaki Zaferi (10 Ağustos 1164) ve Hârim ile Banyas Kalelerini Fethi

Yukarıda ifade edildiği üzere Nüreddîn, Haçlıların 1163 yılındaki Mısır saldırısına doğrudan müdahale etmemiş, Haçlı topraklarına girerek onları Mısır'dan uzak tutmaya çalışmıştı. Ancak Fâtîmî Devletinde yaşanan gelişmeler sonucu Nüreddîn, ertesi yıl olaylara doğrudan müdahil olmuştur. Buna göre vezirlerin iktidar mücadelesinin güçsüz düşürdüğü Fâtîmî Devletinde makamını kaybeden vezir Şâver, Nüreddîn'e gelerek cazip tekliflerle yardımını talep etmişti. Şâver'in Mısır gelirlerinden vadeleri ve Haçlıların tehdit ettiği Mısır'da söz sahibi olma gibi sebeplerle Nüreddîn, Şâver'e yardım etmeye karar vermişti. Ancak Nüreddîn'in Şirkûh komutasında yolladığı ordu, Şâver'i makamına iade etmişse de sözünde durmayan Şâver, adeta Fâtîmîleri Haçlıların hükmüne sokacak bir anlaşma yaparak onları yardıma çağırmış; Şirkûh ise Bilbîs şehrini zapt ederek savunmaya geçmişti (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 243-244; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 120-121; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 137-139; Ebû Şâme, I, 2002, s. 356-359; Nuveyrî, XXVIII, 2004, s. 219-220; Willermus, III, 2019, s. 149-151; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401-402; Süryanî Mihail, 1944, s. 197; Özer, 2019, s. 390-391).

Şâver'in yardım istediği Haçlılar, Nüreddîn'in olası Mısır hâkimiyetinden korkmakla birlikte bu teklifi Mısır'ı ele geçirmek için bir fırsat olarak gördüler. Nitekim Nüreddîn Haçlıların hareketini haber alınca derhal Haçlı topraklarına akınlar düzenlemişse de Haçlılar, onun Mısır'a hâkim olma ihtimalini kendilerine hayat hakkı tanımayacağı ve iki ateş arasında kalacakları için daha tehlikeli bularak risk aldılar. Toprakları müdafaa için muhafız birlikleri bırakan Haçlılar, doğuya yeni gelmiş olan hacılardan da yardım istediler. Bunların bir kısmı sefer ordusuna bir kısmı ise Haçlı topraklarını korumak üzere geride kalanlara katıldı (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 244-245; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 121; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 139-140; Ebû Şâme, I, 2002, s. 359). Ancak alınan bu risk, Haçlılara pahalıya mal oldu ve Nüreddîn, müstahkem Hârim Kalesini muhasaraya başladı.

Kaynaklar, bazı nüanslarla verdikleri bilgilerde Nüreddîn'in Hârim üzerine yürüme sebebini Hısnü'l-Ekrâd'da uğradığı yenilginin intikamını almakla ilişkilendirmektedirler. Yukarıda ifade edildiği üzere İslam kaynakları, Hısnü'l-Ekrâd yenilgisi sonrasında Nüreddîn'in hızlıca toparlandığını, para ve silah dağıtarak teçhiz ettiği askerlerin sanki hiç hezimet yaşamamış gibi olduklarını ve çok iyi motive ettiği ordusunun cihada ve Nüreddîn'in intikamını almaya hazır olduklarını bildirmektedir. Aynı şekilde Willermus da Nüreddîn'in, yaşadığı utanç verici yenilginin izlerini silmek ve intikam almak için harekete geçtiğini haber vermiştir (Willermus, III, 2019, s. 153). Bununla birlikte Nüreddîn'in Haçlıları Mısır seferinden vazgeçirmek daha doğrusu Mısır'da bulunan Haçlıları çekilmeye zorlamak için Haçlı topraklarına girdiği de kaynaklara yansımıştır (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 143).

İslam kaynakları, Nüreddîn'in yardım istediği kardeşi Musul ve el-Cezîre hâkimi Kutbeddîn Mevdûd, Hısn-ı Keyfa hâkimi Fahreddîn Kara Arslan, Mardin hâkimi Necmeddîn Alpı ve ismini vermedikleri diğer hükümdarların ordudaki yerlerini aldıklarını bildirmekte (İbnü'l-Esîr, XI, s. 1987, s. 246; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 122-123; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 143; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 2013, 45; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 346) Willermus ise isim vermeden

Nûreddîn'in bütün dost ve akrabalarını para vermek ya da rica suretiyle bir araya getirdiğini belirtmektedir (Willermus, III, 2019, s. 153). Buna karşılık sadece Anonim Süryani yazar, Nûreddîn'in askeri gücünün 70 bin süvari ve 40 bin piyadeden müteşekkil olduğunu bildirmekte; Willermus, *sayısız kalabalık ve binlerce insan* gibi muğlak bir ifade kullanmakta (Anonim Süryani, 2005, s. 75; Willermus, III, 2019, s. 153), diğer kaynaklar ise herhangi bir rakam zikretmemektedir.

Kaynaklar, Kudüs kralının Mısır'da bulunduğu sırada geride kalan Haçlıların bir araya gelerek toplayabildikleri tüm süvari ve piyadelerle Hârim'i kuşatan Nûreddîn'in üzerine yürüdükleri ve Haçlı ordusunun komuta heyetinin Antakya prinkepsi III. Bohemond, Trablus kontu III. Raymond, ismen Urfa kontu olan III. Joscelin, Ermeni beyi Thoros ve Bizans imparatorunun akrabası ve Çukurova valisi Konstantin Koloman'dan oluştuğu konusunda hemfikirler (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246-247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 124; Willermus, III, 2019, s. 153; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 144; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 346; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46). Ebü'l-Ferec ve Süryani Patrik Mihail, Haçlıların askeri gücünün 13 bin süvari ve piyadeden; Anonim Süryani yazar, 600 süvari ve 5 bin piyadeden; Sıbt İbnü'l-Cevzî ise 30 bin kişiden oluştuğunu bildirmektedir (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 400; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; Anonim Süryani, 2005, s. 75; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46).

İslam kaynaklarının kayıtlarına göre Nûreddîn, başarılı bir savaş taktiği uygulamıştır. Kendini takip ettirerek Haçlıları kendi bölgelerinden uzaklaştırmak ve ani bir dönüşle düşmanı çembere alarak yok etmek üzerine bir strateji belirleyen Nûreddîn, Hârim kuşatmasını kaldırarak Artah'a çekilmiş; takibe başlayan Haçlılar da Gammer mevkiine kadar gelerek karargâhlarını kurmuşlardı. Ancak burada Nûreddîn ile karşılaşmaktan çekinen Haçlılar Hârim'e dönmeyi tercih etmişler, Nûreddîn de onları takibe başlamıştı. Taraflar karşı karşıya geldiklerinde Nûreddîn, planlarını uygulama fırsatı yakaladı. Zira Haçlılar ilk olarak Haleb askerleriyle Hısn-ı Keyfa hâkiminin bulunduğu sağ kanada saldırınca buradaki askerler çekilmeye başladı ve Haçlı süvarileri de onları takibe koyuldular. Haçlılar tuzağa düşmüşlerdi, zira bu, Haçlı süvarilerini piyadelerden ayırmak için önceden kararlaştırılmış bir sahte geri çekiliş idi. Yani süvariler, piyadeleri kılıçtan geçirmek için bu şekilde uzaklaştırılmıştı. Nitekim süvariler dönünce çekilen sağ kanat da dönecek ve Haçlılar her yönden kuşatılmış olacaktı. Başarıyla uygulanan taktik sonucunda Haçlılar, sağ kanadı takip ederken ordu kumandanı Zeyneddîn Ali, Musul birlikleriyle beraber Haçlı piyadelerine saldırdı. Bir kısmını esir alırken pek çoğunu kılıçtan geçirdi. İslam kaynaklarının kayıtlarına göre bu taktiğe kanmış olsalar da Haçlı süvarileri, piyadelerine zarar gelmesinden korktukları için ricat edenleri daha fazla takip etmeyerek geri döndüler. Ancak piyadelerin öldürüldüğünü veya esir alındığını gördükleri sırada Müslümanların sağ kanadı da geri dönünce Haçlılar savaş meydanında kuşatıldılar. Müslümanlar, elde ettikleri üstünlük ve avantajla Haçlılara tam bir bozgun yaşattılar. Nihayetinde çatışma öyle bir hâle geldi ki Müslümanlar artık Haçlıları öldürmeyi bırakıp esir almaya başladılar (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 124-125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 144-145; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 346-347).

Hristiyan kaynakların, Nûreddîn'in savaş taktiğini anlayamadıkları fark edilmektedir. Haçlıların amacının Nûreddîn'e kuşatmayı kaldırtmak olduğunu belirten Willermus, gerçekten de Haçlıların yaklaşması üzerine Nûreddîn'in savaşmak yerine kuşatmayı kaldırmanın daha güvenli olacağını düşünerek geri çekildiği değerlendirilmesinde bulunmuştur. Bu da Haçlıların Nûreddîn'in gücü ve stratejisi hakkında en başından beri yanılgı içinde olduklarını göstermektedir. Zira Haçlılar, Nûreddîn'in gerçekten çekildiğini düşünerek ve kendilerine fazla güvendikleri için dikkatsizce onu takibe başlamışlar ancak geri dönen Türkler, Haçlıları dar ve bataklık bir geçitte ağır bir bozguna uğratmışlardır. Yazarın *utanç verici biçimde öldürülen*

kurbanlar gibi düşmanın kılıçları altında ezilmiş ve paramparça olmuşlardı kaydı Haçlıların yaşadıkları hezimetini açıkça yansıtmaktadır (Willermus, III, 2019, s. 153).

Haçlılar gelince Nûreddîn'in kuşatmayı kaldırarak 'Am (Amme) Köyü'ne çekildiğini bildiren Anonim Süryani yazarın -her ne kadar Nûreddîn'in savaş hilesini anlayamamış olsa da- kayıtları önemlidir. Buna göre Ermeni Thoros, Nûreddîn'e kuşatmayı kaldırtmanın yeterli olduğunun/bunun bir başarı olduğunun altını çizerek kaleden güçsüz kimseleri çıkartıp yerlerine güçlü ve cesur askerleri koymak, Antakya'ya dönmek ve Kudüs kralı Mısır'dan dönünceye kadar beklemek gibi en makul tavsiyede bulunmuştu. Ancak Thoros, Trablus kontunun kibirli tavrı ve kendine güveni karşısında fikrini kabul ettirememiş ve neticesinde Haçlılar, Türkleri takibe başlamışlardı (Anonim Süryani, 2005, s. 75; Süryanî Mihail, 1944, s. 199). Keza Willermus da Thoros'un Nûreddîn'i takip etme fikrine en başından karşı çıktığını ancak diğer Haçlı liderlerinin *akılsızca* görüşünün üstün geldiğini belirterek Anonim Süryani yazarı teyit etmektedir (Willermus, III, 2019, s. 154).

Bazı nüanslar bulunsa da kaynaklar, III. Bohemond, III. Raymond, Konstantin Koloman, III. Joscelin ve Hugo vun Lusignan'ın savaşta esir düşerken Ermeni Thoros'un kaçarak kurtulmayı başardığını kaydetmişlerdir (Willermus, III, 2019, s. 154; İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347; İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 142; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401; Anonim Süryani, 2005, s. 75; Süryanî Mihail, 1944, s. 196).⁶ Bazı İslam kaynakları, 10 binden fazla Haçlının öldürüldüğünü; İbn Kesîr bu rakamın 10 bin olduğunu fakat 20 bin diyenlerin de bulunduğunu; İbnü'l-Ezrak, Müslümanların yaklaşık 8 bin civarında Haçlıyı kılıçtan geçirdiklerini ve bir o kadarını da esir aldıklarını; Anonim Süryani yazar 10 bin Haçlının buna karşılık daha fazla Müslümanın öldürüldüğünü; Devâdârî ise -Haçlıların sayısına nazaran abartılı olan kaydında- sayılamayacak kadar çok Haçlının öldürüldüğünü ve 30 bin Haçlı askerinin esir alındığını kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347; İbn Kesîr, XVI, 1998, s. 410; İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 142; Anonim Süryani, 2005, s. 76; Devâdârî, VII, 1972, s. 33; Detay için Küçüksipahioğlu, 2007, s. 163-167).

İbnü'l-Esîr, bu zaferi Temmuz-Ağustos 1164 yılına tarihlerken; Anonim Süryani yazar da Ağustos 1164 tarihini vererek İslam kaynağıyla hemfikir olmaktadır (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246; Anonim Süryani, 2005, s. 74-75). Buna karşılık Ebû'l-Ferec ve Süryani Patrik Mihail sadece 1164 yılını vermiş; Willermus ise savaşın hemen ardından Kudüs kralının Mısır'da bulunduğu sırada Hârim'in 10 Ağustos 1165'te fethedildiğini söyleyerek hataya düşmüştür (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 400; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; Willermus, III, 2019, s. 154). Ancak İslam kaynakları, Haçlıları yenen Nûreddîn'in birkaç gün kuşattığı Hârim'i 21 Ramazan 559'da (12 Ağustos 1164) fethettiğini kaydetmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46; Ebû Şâme, I, 2002, s. 364). Bu durumda savaşın tarihi 10 Ağustos 1164 olarak kabul edilebilir.⁷

Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanan savaşın sonuçları/yansımaları tüm kaynaklarda çarpıcı ifadelerle yer almıştır. İbnü'l-Esîr'in tam bir bozgun olarak nitelediği savaş sonrasında Ebû'l-Ferec, Frankların patriğinin büyük bir matem tutarak bütün çanları kırdırdığını ve

⁶ Ioannes Kinnamos, esir alınan Antakya prinkepsinin Renaud de Chatillon olduğunu kaydederek hata yapmıştır. (Ioannes Kinnamos, 2001, s. 158). Esir alınan III. Bohemond idi, Renaud, dört yıl önce 1160 yılında Nûreddîn'e esir düşmüştü. Renaud'un esir alınışı hakkında bkz. (Willermus, III, 2019, s. 134-135; Altan, 2013, s. 1-30).

⁷ Savaş ve fethin tarihi konusunda araştırmacılar fikir birliği edememişlerdir. Bkz. (Küçüksipahioğlu, 2007, s. 165).

ibadetleri durdurduğunu yazmış; Süryani Patrik Mihail ise Frankların rezilane bir surette mağlup olup kılıçtan geçirildiklerini kaydetmiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401; Süryanî Mihail, 1944, s. 196). Savaşın sonunu dramatik bir şekilde tasvir eden Willermus ise *atalarının cesaretini ve gücünü hatırlayıp, özgürlüğü ve vatani için direnip savaşıma niyetinde olan hiç kimse yoktu. Daha doğrusu, tüm onurlarını bir tarafa bırakıp, silahlarını attılar. Vatan mücadelesinde güzel bir örnek olarak feda ettikleri yaşamlarının ahireti için dua ettiler* demiştir (Willermus, III, 2019, s. 153-154). Zaferi, *yıllardan beri böyle bir savaş görülmemiştir. (...) Frankların Suriye sahiline hâkim oldukları zamandan beri bu, halkın benzerini görmediği büyük bir fetihtir. (...) İslam'ın başlangıcından beri hiç bir kimse böyle bir fethin olduğunu zikretmedi* cümleleriyle veren İbnü'l-Ezrak ise en coşkulu tasviri sunmuştur (İbnu'l-Ezrak, 1992, s. 142).

Görüldüğü üzere Nûreddîn'in Haçlılar karşısında Artah mevkiinde kazandığı büyük zafer, kaynaklara teferruatıyla yansımış olmakla birlikte hemen ardından gerçekleşen Hârim'in fethi tek cümleyle yer almıştır. Nitekim kaynaklar, bu konuda Haçlıları bozguna uğratan ve liderlerini esir alan Nûreddîn'in Hârim Kalesi'ni muhasaraya başladığını ve birkaç gün içerisinde fethettiğini söylemekle yetinmişlerdir (Willermus, III, 2019, s. 154; İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46; Ebû Şâme, I, 2002, s. 364; Anonim Süryani, 2005, s. 75). Bununla birlikte Süryani kaynakları ve İbnu'l-Ezrak, Hârim'i teslim alan Nûreddîn'in Simeon Grek Manastırı'nı (Deyr Seman/Aziz Sim'an) da ele geçirdiğini ve buradan altın, gümüş, değerli eşya, haçlar, altın gümüş ikonalar ve değerli giysilerden müteşekkil büyük bir ganimet elde ettiğini ve rahipleri esir ederek Haleb'e götürdüğünü kaydetmişlerdir (Anonim Süryani, 2005, s. 75-76; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; İbnu'l-Ezrak, 1992, s. 142).

Aşağıda detayları bulunduğu üzere Hârim'i fetheden Nûreddîn'e Antakya'nın savunmasız olduğunu beyan eden bazı adamları şehri ele geçirmeyi teklif etmişler fakat o, Bizans'ın tepkisini çekmek yerine güçsüz Antakya ile komşu kalmayı tercih ederek savunmasız bir durumda olan Banyas üzerine yürümüştür. Willermus, Hârim'de kazandığı zafer ve Haçlı liderlerini esir almasıyla cesareti artan Nûreddîn'in, Kudüs kralının Mısır'da bulunmasından dolayı Haçlı topraklarının savunmasız olmasını fırsat bilerek Banyas üzerine yürüdüğünü/bu fırsatı değerlendirdiğini kaydetmiştir (Willermus, III, 2019, s. 154-155). İslam kaynakları ise Hârim'i fetheden Nûreddîn'in bir savaş hilesi uygulayarak Taberiye üzerine yürüyeceğini duyurduğunu, diğer Haçlılar Mısır'dayken kalanların Taberiye'yi muhafaza ve takviye için harekete geçtiklerini ve az sayıda askerin kaldığı Banyas üzerine yürüyerek kaleyi muhasara ettiğini bildirmiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 130; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 146).

Kuşatmayı haber alan Haçlılar, harekete geçmişlerse de onlar hazırlıklarını tamamlayamadan Nûreddîn kaleyi fethetti. İbnü'l-Esîr'in de belirttiği üzere Haçlılar Hârim'de ağır bir yara almışlar; pek çoğu öldürüldüğü gibi liderleri de esir alınmıştı. Yani Haçlılar Nûreddîn karşısında çok zayıf durumdaydılar ve Nûreddîn bunu çok iyi değerlendirmişti (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131). Keza Willermus'un kayıtlarında da aynı duruma rastlamaktayız. Nitekim o da şehir hâkimi Humfried'in Mısır'da kralın yanında olduğunu, şehrin savunmasız bir hâlde olduğunu ve nüfusunun çok az olduğunu vurgulamaktadır. Nihayet mancınıklarla şehri taşa tutan Nûreddîn, surların altını kazdırmış, kulelerin büyük bir kısmını tahrip etmiş ve çaresiz kalan halk, mallarıyla serbestçe çıkış hakkı isteyerek şehri teslim etmeye razı olmuşlardır (Willermus, III, 2019, s. 155; krş. İbnü'l-Esîr,

XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 146; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347; Ebû Şâme, I, 2002, s. 375).⁸

Willermus, Banyas'ın fethine dair ihtiyatlı bir kayıt daha düşmüştür. Yazarın ifadesine göre Banyas Kalesi'nin muhafızı, Mısır'a giderken Banyas'ta sadık adamlarından Walter von Quaisnet adında bir şövalyesini görevlendirmiş fakat bu adam kaleyi koruma hususunda ihmalkâr davranmıştı. Ayrıca bu adamın Banyas Kilisesi'nin tanınan rahiplerinden Roger ile işbirliği yaparak kaleyi teslim etmek üzere rüşvet aldığı da iddia edilmekteydi. Dolayısıyla mezkûr şahıslar cezalandırılacakları için kralın Mısır'dan dönmesinden çok korkmaktaydılar. Bu hususları dile getiren yazar, yine de bu iddialar hakkında sağlıklı bilgilere sahip olmadıklarını sözlerine eklemiştir (Willermus, III, 2019, s. 155). Fetihten sonra Banyas'a bir adamını görevlendiren Nûreddîn, kaleyi araç-gereç, silah ve zahire yönünden takviye etmiş; ayrıca Taberiye'ye bağlı yerlerin gelirinin yarısını almış ve Haçlılar burası dışındaki yerlerden de her yıl muayyen bir haraç ödemeyi kabul etmişlerdi (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347-348).⁹

Nûreddîn Mahmûd'un Mısır Siyasetinde Hârim'in Yeri

Kaynaklar, Haçlıların gerek 1163 gerekse 1164 yıllarındaki Mısır seferlerinde Nûreddîn'in onların yokluğunu fırsat bilerek Haçlı topraklarına girdiğini ifade etseler de Nûreddîn'i olayların bu kadar dışında düşünmemek gerekir. Zira Nûreddîn'in dini, siyasi ve ekonomik saikler üzerine oluşturduğu bir Mısır politikası bulunmaktaydı. Bu politikanın dini boyutunu Nil'den Fırat'a kadar mezheb birliğini tesis etmek; ekonomik yönünü Mısır'ın arz ettiği potansiyeli cihad yolunda sarf etmek oluşturmaktaydı. Siyasi boyutunda ise stratejik Mısır topraklarını hâkimiyet alanına katarak Haçlıları kısıp almak düşüncesi esastı (Takkûş, 2021, s. 310-311). Bu nedenlerle Haçlıların Mısır'a saldırılarına Nûreddîn, seyirci kalamazdı. Aksine Haçlıların 1163 yılındaki Mısır seferinde onları yakından takip eden Nûreddîn'in Hısnü'l-Ekrâd'ı kuşatması, Mısır'da gelişen olaylara mukabele niteliğindeydi (İşıltan, 1979, s. 358; Küçüksipahioğlu, 2007, s. 161). Başka bir deyişle Nûreddîn'in bu hamlesi, Mısır'ı Haçlılara kaptırmamak ve onları geri çekilmeye zorlamak içindi.

Nûreddîn, ertesi yıl ordusu Mısır'a hareket ettiğinde de yine Haçlı topraklarına saldırarak gelmesi muhtemel saldırıların önüne geçmek istemişti (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 121; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 138; Ebû Şâme, I, 2002, s. 357). Nûreddîn'in zaferin ardından fetihle sonuçlanan Hârim kuşatması esnasında ise Şirkûh, surları yüksek olmadığı ve surların etrafında hendek bulunmadığı için savunması zor olan Bilbîs'te Haçlı-Fâtımî birleşik ordusunun muhasarasına üç ay kadar direnmişti. Bu noktada Haçlıların Şirkûh ile anlaşarak Mısır'dan çekilmeleri aldıkları riskin bir sonucuydu. Nitekim Nûreddîn'in Artah'taki zaferini, Hârim'i fethini ve Banyas üzerine yürüdüğünü haber alınca telaşa kapılan ve ülkelerini müdafaa için geri dönmek isteyen Mısır'daki Haçlılar, Şirkûh'tan Suriye'ye dönmesi ve elindeki yerleri Fâtımîlere teslim etmesi şartlarıyla barış talep etmişler; erzakı azalan ve Nûreddîn'in Haçlılara

⁸ İbnü'l-Esîr, Banyas'ın fetih tarihini Ekim-Kasım 1164 olarak verirken Abû'l-Farac bunu 1165 yılına tarihlemekte; Willermus ise Banyas'ın 17 Ekim 1167 tarihinde fethedildiğini söylemektedir. Tarih vermeyen Anonim Süryani yazar da fethin, Kudüs kralının Mısır'da bulunduğu sırada vuku bulduğunu kaydetmektedir. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Willermus, III, 2019, s. 155; Anonim Süryani, s. 76).

⁹ İslam kaynaklarının rivayetine göre Nûreddîn Banyas'ı fethettiği zaman yanında Banyas'ı Haçlılara teslim eden Muîneddîn Üner'in oğlu da vardı. Nûreddîn ona: 'Müslümanlar bu fetihten dolayı bir kere sevindiler, sen ise iki defa sevindin.' dedi; o da: 'Nasıl yani?' diye sorunca Nûreddîn: 'Çünkü Allah Teâlâ bu gün babanı, cehennem azabından kurtardı.' demiştir. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 249; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131; İbn Kesîr, XVI, 1998, s. 411; Sibt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 52).

yaptıklarını bilmeyen Şirkûh da barışa razı olarak Ekim-Kasım 1164'te Bilbîs'ten ayrılmıştır (İbnü'l-Esîr, XI, s. 1987, 245; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 121-122; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 140; Makrizî, III, 1996, s. 277; Nuveyrî, XXVIII, 2004, s. 220; Ebû Şâme, I, 2002, s. 359; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 348; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Süryânî Mihail, 1944, s. 197).¹⁰ Buna karşılık Willermus, birleşik ordunun erzakı bitinceye kadar Şirkûh'u aylarca Bilbîs'te kuşattığını, erzakları bitince de Haçlıların onu Mısır'dan ayrılmaya zorladıklarını dile getirmiştir (Willermus, III, 2019, s. 151). Ancak bu kaydına rağmen yazar, ülkesine dönen kralın, *her ne kadar Nûreddîn'in Haçlılara yaptıkları hakkında bazı duyumlar almışsa da* şimdi felaketin boyutları hakkında detaylı bilgiler aldığını da sözlerine eklemiştir (Willermus, III, 2019, s. 156).

Görüldüğü üzere 1164 yılında Haçlı topraklarına saldırması, Mısır'da kuşatılan Şirkûh üzerindeki baskıyı azaltmak ve Haçlıları Mısır'dan çekilmeye zorlamak amaçlı olmakla birlikte Nûreddîn, olayların bizzat içinde yer almadığı 1163 yılında da Haçlıların Mısır'a hâkim olma girişimlerine aynı reaksiyonu göstermiştir. Durum, Haçlıların nazarından bakıldığında da değişiklik göstermez. Zira onlar da Mısır'ı Nûreddîn'e kaptırmamak için gereken riskleri göze almaktan çekinmemişlerdir. Bu risk ise onların iki stratejik mevkiî kaybetmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda Nûreddîn, Haçlıların yokluğunda zaferlerini Hârim'de birçok Haçlı liderini esir alarak ve Banyas'ı fethederek taçlandırmıştı (Lane-Poole, 1906, s. 84). Nitekim jeostratejik olarak Hârim, Asi Nehri boyunca uzanan Demir Kapı'yı kontrol etmesi; Banyas ise tüm krallığın ana giriş kapısı olarak nitelendirilmesi bakımından önem taşımaktaydı (Barber, 2021, s. 345).

Aslında Nûreddîn, 1149-1162 yılları arasında belli aralıklarla Antakya Haçlı Prinkepsliğine bağlı yerleri ve özellikle Hârim'i hedef alarak bu fethin altyapısını hazırlamıştı. Nitekim Nûreddîn, Haçlılarla Müslümanlar arasında doğal bir sınır hâline gelen Belus Tepelerinin Batı eteklerindeki Hârim'i almak ve bu sınırı mezkûr tepelerin ötesine taşımak için 1149 yılında harekete geçmiş; bu suretle Antakya'nın doğusundaki savunma hattını zayıflatmaya başlamıştı (Asbridge, 2014, s. 251-252). Bu kapsamda 1164 yılına kadar Hârim ile birlikte Artah, Efâmiye, el-Bâre ve Yağra gibi yerleri hedef alan Nûreddîn, bu hattı zayıflatmış; nihayet fethin ardından Hârim'e güçlü bir garnizon yerleştirerek Antakya'nın doğu savunma hattını felce uğrattığı gibi kendi batı sınırını da güvence altına almıştır (Buck, 2016, s. 118-119, 124). Bu da Haleb'den Antakya'ya giden yol kontrol altına alındığından Antakya'nın doğrudan tehdit altına girdiği anlamına gelmektedir (Takkûş, 2021, s. 322). Stevenson da Esârîb'in bir zamanlar Haçlıların eline geçmesi nasıl ki Haleb ve diğer İslam beldelerini tehdit etmişse Hârim'in Müslümanların eline geçmesinin de Antakya'yı aynı şekilde tehdit ettiğini söyleyerek fethin önemini vurgulamıştır (Stevenson, 1907, s.189). Dolayısıyla gelenen noktada bir sonraki adım, Antakya olabilirdi, ancak Nûreddîn, Bizans'ı bölgeye çekmek

¹⁰ Kaynaklar, erzakı azalan Şirkûh'un Nûreddîn'in Haçlılara yaptıklarından haberi olmadığını bildirmesine rağmen Ebû Şâme, bir rivayetinde Nûreddîn'in Hârim'de yendiği Haçlıların sancaklarını toplatıp bir torba içinde Şirkûh'a yolladığını, bunları Haçlıların görmesi için Bilbîs'in surlarına asmasını emrettiğini ve bunun üzerine ülkeleri için telaşa kapılan Haçlıların Şirkûh'a başvurarak barış talebinde bulunduklarını kaydetmiştir. (Ebû Şâme, II, 2002, s. 62). Modern araştırmacılar da bu rivayeti kabul etmektedirler. (Man, 2017, s. 63; Demirkent, 2004, s. 126; Polat, 2015, s. 75; Maalouf, 2007, s. 154-155). Bunlara karşılık Fikret Işıltan, Bilbîs kuşatmasının kaldırılmasını Hârim'in fethi ve Banyas'ın kuşatılmasıyla alakalı bulmamaktadır. Zaferin 10 Ağustos 1164'te kazanıldığını ve bu tarihte Bilbîs kuşatmasının henüz başladığını ifade eden yazar, bu haberin ulaşması için üç ay geçmeyeceğini düşünmektedir. Ayrıca yazar, Nûreddîn'in Banyas'ı kuşattığı esnada kralın ülkesine dönmüş olduğunu ve esir düşenleri kurtarmak için Antakya'ya gittiğini söylemektedir. (Işıltan, 1979, s. 359).

istemediği için Antakya'dan uzak durmayı tercih ederek Trablus ve Kudüs topraklarına yönelmiştir.

Nüreddîn, aynı şekilde Hârim'in ardından yöneldiği Kudüs Haçlı Krallığına bağlı Banyas'ı almakta da zorluk yaşamadı ki bu fetih için uygun ortamı da Hârim önlerinde hazırlamıştı. Yapılması gereken, Banyas'a gelmesi muhtemel yardımları geciktirmek veya hedef şaşırtmaktı ve Nüreddîn, bunu da Haçlıları Taberiye'ye yönlendirerek başardı. Fethin kolaylaştırıcı sebeplerini ise Kudüs kralının Mısır'da bulunması ve krallık topraklarını koruyabilecek belli başlı liderlerin esir edilmesi oluşturmaktaydı. Tüm bu faktörler bir araya gelince fethetmekte zorlanmadığı Banyas'ı iyice tahkim eden Nüreddîn (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Steven Runciman, II, 2019, s. 309), başarılarını Muneytirâ Kalesi'ni (1165-1166) fethederek devam ettirdi (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 261; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131; Turan, 2018, s. 186). Haçlılar açısından ortaya çıkan bu olumsuz sonuç ise Amaury'nin Mısır politikasındaki risk faktöründen kaynaklanmaktaydı (Barber, 2021, s. 345). Ancak zengin ve stratejik bir ülke olan Mısır, tarafların yekdiğerine kaptırmayı göze alamayacakları bir coğrafya olduğundan Haçlılar bu riski, Şirkûh ikinci kez Mısır'a girdiğinde de aldılar (Willermus, III, 2019, s. 158).

Nüreddîn'in Artah'taki zaferine askeri yönden bakıldığında ise onun Haçlılar karşısında taktiksel açıdan kusursuz bir planı, başarılı bir şekilde tatbik ederek büyük bir zafer kazandığını; aldığı esirlerle itibarını daha da artırdığını, böylece Haçlı devletlerini başsız ve savunmasız bırakarak Haçlıların askeri gücüne büyük bir darbe vurduğunu görmekteyiz. Örneğin liderler dâhil esir edilen onca insan ve öldürülenlerin yanı sıra III. Bohemond'un ordusunda savaşa katılan 67 Tapınak şövalyesinden altmışının öldürülmüş olması esefle kaydedilmiştir (Barber, 2006, s. 157, 358). Bunun yanında Nüreddîn'in Haçlılarla mücadelede kararlılığı ve bitmeyen azmi de zafer ve fetihlerinin devamlılığını sağlamıştır. Zira Nüreddîn'in 1149 yılında İnnib'de; 1164 yılında ise Artah'ta kazandığı zaferlerin bir yıl öncesinde Haçlılar karşısında başarısız olduğu hatta büyük kayıplara uğradığı görülmektedir. Ancak Nüreddîn, her iki yenilgide de ordusunu teçhiz ve askerini motive ederek Haçlıların karşısına daha güçlü bir şekilde çıkmış ve zafere ulaşmıştır. Üstelik her iki yenilginin ardından Nüreddîn'e Müslüman hâkimlerden yoğun bir katılım gerçekleşti ki bu da Nüreddîn'in İslam dünyasında nereye konumlandırıldığını göstermekteydi. Nitekim Nüreddîn, babası sonrasında Haçlı-Müslüman mücadelesinin simgesi ve din uğruna savaşan bir mücahid konumuna gelmişti. Bu cümleden 1164 yılında Haçlılar üzerine yürürken yaptığı cihad çağrısı derhal karşılığını bulmuş ve Müslüman hâkimler Nüreddîn'in yanında yerlerini almışlardı ki Nüreddîn'in o günkü konumunu İslam kaynaklarının Fahreddîn Kara Arslan'a dair kayıtları¹¹ çok güzel yansıtmaktadır. Zira Nüreddîn'in ordusuna katılmak konusunda kısa süreli bir tereddüt yaşayan Fahreddîn Kara

¹¹ (...) Fahreddîn'e gelince, bana anlatıldığına göre, yakın adamları ve nedimleri ona: "Neye karar verdin?" diye sordular, o da: "Gitmemeye," dedi; "çünkü Nüreddîn fazla namaz kılip oruç tutmaktan elbiselerini eskitti. O halk ile beraber canını tehlikeye atıyor, hepsi bu fikri destekliyor." dedi; fakat ertesi gün gazilere sefere hazırlanmalarını emretti, bunun üzerine yakın adamları: "Ne oldu da önceki fikrinden caydın? Biz dün senin yanından ayrıldığımızda şöyle düşünüyordun, şimdi ise tam tersini görüyoruz." dediler. Fahreddîn: "Nüreddîn bana karşı öyle bir siyaset tuttu ki, eğer ona yardım etmeyecek olursam ülkemiz halkı bana itaatten ayrılır ve bu beldeleri benim elimden alırlar; çünkü Nüreddîn ülkedeki zâhidlere, âbidlere ve dünyadan el elek çekenlere mektuplar yazarak Müslümanların Haçlıların elinden neler çektiklerini, onların Müslümanları öldürdüklerini, esir aldıklarını anlattı. Onların dualarıyla kendine yardım etmelerini ve bütün Müslümanları cihada teşvik etmelerini istedi. Bunların her biri oturmuş, yanlarındaki adamları ve taraftarlarıyla Nüreddîn'in mektuplarını okuyup ağlıyor, beni lanetliyor ve bana beddua ediyorlar, sefere mutlaka katılmayım." dedi ve sonra hazırlıklarını yapıp bizzat yola çıktı. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246).

Arslan, Nûreddîn'in İslam dünyasındaki itibarını göz önüne almış ve eğer bu çağrıya cevap vermezse düşeceği durumu hesap edebilmiştir. Nihayetinde o da Nûreddîn'e katılmıştır ki aksi bir durum, İslam kaynaklarının da belirttiği üzere kamuoyunda iktidarları bile sarsabilecek bir etki oluşturacaktır (Turan, 2018, s. 183; Gök, 2013, s. 113, 116-117; Asbridge, 2014, s. 269).

Nûreddîn'in Haçlı cenahında algılanışı da dikkat çekmektedir. Zira Kudüs kralı Amaury'nin Mısır'da bulunduğu 1163 ve 1164 yıllarında Nûreddîn'in Haçlı topraklarına girmesiyle gelişen olaylarda geride kalan Hristiyanlar güç birliği etmişler; gerek Hısnü'l-Ekrâd gerekse Hârim'de karşımıza çıkan Haçlı ittifakına Antakya, Trablus, Ermeni ve Bizans birlikleri katılmıştı. Bu tablo ise Nûreddîn'in arz ettiği tehlikeye karşı mezkûr grupların kendi aralarındaki ihtilafları bir kenara bıraktıklarını göstermektedir (Takkûş, 2021, s. 320; Kütük, 2018, s. 64).¹²

Netice itibariyle tarafların Mısır politikaları çerçevesinde 1164 yılı olaylarına bakıldığında bir bilanço çıkarmak mümkündür. İlk olarak Haçlıların 1163 yılındaki saldırısını kayıpsız atlatan Fâtımîler, ilk bakışta ertesi yılki mücadelenin de kazananı gibi görünmektedir. Ancak dâhili olayların etkisiyle istikrarsız bir dönem geçiren ve tehlikeye açık olan Fâtımîlerin Zengî veya Haçlı yardımı almadan ayakta kalmalarının zor olduğu anlaşılmıştır. Nitekim sahipsiz ve güçsüz Mısır'da Sünnî çevrelerden taraftar edinen Şirkûh, Şâver'in iktidarını Nûreddîn ile Haçlılar arasındaki rekabetten faydalanarak devam ettirebildiğini bizzat müşahade etmiştir (Şeşen, 1987, s. 44). İkincisi Haçlıların kâr-zarar durumudur. Zira Şâver'in Haçlılara, yardımlarına karşılık büyük paralar ödemesi¹³ ve Mısır'ın Nûreddîn'in eline geçmesine engel olunması Haçlılar için önemli kazanımlardı. Buna karşılık Haçlılar, Hârim ve Banyas gibi iki stratejik mevki kaybettiler. Bu da elde ettiği zafer ve fetihlerle Nûreddîn'in, Suriye hâkimiyetini güçlendirmesine ve İslam dünyasındaki itibarını daha da artırmasına katkıda bulundu (Setton, 1968, s. 516-517). Son olarak vezir Dırgâm başlatmış olmakla beraber Şâver'in ileri boyutlara taşıdığı Haçlı yardımına başvurma siyasetinin Fâtımîleri adım adım yıkılışa sürüklediğini söylemek gerekir.

Siyasi Denge: Antakya Haçlı Prinkepsliği, Bizans ve Nûreddîn Mahmûd

Kaynaklar, Nûreddîn'in savunmasız bir hâlde bulunan Antakya'ya saldırmaktan imtina ettiğini özellikle kaydetmişlerdir. Bu durum, Aydın Usta'nın ifade ettiği üzere *kuşatma tercihi konusunda kimi zaman siyasi dengelerin gözetilmesi* gerekliliğiyle alakalıydı. Nitekim Nûreddîn, kuruluşundan beri bu Haçlı devletine yüksek hâkimiyetini kabul ettirmek isteyen Bizans imparatorunun bölgeye müdahale etmesinden çekinmiş; başka bir deyişle Antakya'yı kuşatarak Bizans'ı bölgeye çekmek istememiştir (Usta, 2015, s. 182). Öyle ki Artah zaferi ve Hârim'in fethi sonrasında gelişen olaylarda ya da Nûreddîn'in hareket tarzında Bizans'ın ağırlığı hissedilmektedir. Bu çerçevede Antakya'ya saldırmaması ve III. Bohemond ile Bizans valisi Konstantin Koloman'ı serbest bırakması Bizans ile ilgili gelişmelerdir ve Nûreddîn'in akıllıca ve dengeli bir siyaset izlediğini ortaya koymaktadır (Takkûş, 2021, s. 325). Nitekim Willermus'un III. Bohemond'un serbest bırakılmasıyla ilgili kayıtları, dönemin siyasi

¹² İslam kaynakları, Nûreddîn'in Hısnü'l-Ekrâd'daki yenilgisinde Haçlıların dini bir motivasyonla yani sevap kazanma itici gücüyle savaştıklarını belirtmekte; Bizans valisinin Müslümanlara en sert ve kötü davranan kişi olduğunu kaydetmektedir. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 241; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 117; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 343).

¹³ Tamamı ödenmemiş olmakla birlikte Şâver, Haçlılara kat edecekleri yolda her merhale için bin dinar, yani Askalân'dan yola çıkan Haçlılara 27 bin dinar ödemeyi vaad etmişti. (Makrizî, III, 1996, s. 276-277; Ebû Şâme, II, 2002, s. 61).

atmosferini ve Nûreddîn'in siyasi dengeleri ne denli gözettiğini çok iyi yansıtmaktadır (Willermus, III, 2019, s. 156-157):

Nûreddîn gibi ileri görüşlü ve akıllı bir prensin, kısa zaman sonra Antakya prensini serbest bırakması garip görünüyor. Zira o, şanını yücelten Hristiyan esirleri ve esasen soyluları serbest bırakmak hususunda her zaman isteksiz davranıyordu. Bu bilmece iki şekilde çözülebilir: Ya prensi fidye ödemedi serbest bırakması talebiyle imparatorun müdahale edeceğinden korkmuş olabilir ya da eğer esarete daha uzun süre kalırsa, prens çok şey vadetmeyen genç bir adam olduğundan Antakyalıların onun yerine daha cesur ve tehlikeli bir rakip koyacaklarını düşünmüş olabilir. Son derece zeki ve ihtiyatlı bir adama, Antakya topraklarını yönetmesi için ikincisi daha müsait görünüyordu, zeki ve daha güçlü birisiyle oynamak kolay olmazdı. Bu bize son derece ileri görüşlü bir insanın düşünceleri gibi görünüyor.

Willermus'un bu değerlendirmeleri, aynı minvalde bir kayıt düşen İbnü'l-Esîr tarafından da desteklenmektedir. Yazarın kaydına göre zaferin hemen ardından bazı adamları, Nûreddîn'e Antakya'nın savunmasız olduğunu ve zapt etmeyi tavsiye etmişler; buna karşı çıkan Nûreddîn ise şu cevabı vermiştir: *Şehri zapt etmek kolay, fakat kale çok müstahkem olduğu için orayı almak zordur. Ayrıca şehri Bizans imparatoruna da teslim edebilirler, çünkü Antakya hâkimi imparatorun kardeşinin oğludur. Bohemond'a komşu olmak benim için Konstantiniyye hükümdarıyla komşu olmaktan daha iyidir.* Bu düşünceyle Antakya'dan uzak duran Nûreddîn, civardaki şehirlere seriyyeler yollayarak ganimet toplamış; daha sonra da Antakya prinkepsini büyük bir kurtuluş parası ödemesi ve çok sayıda Müslüman esiri serbest bırakması şartıyla salıvermiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247-248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; Ebû Şâme, I, 2002, s. 364; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347).

Konuyla ilgili Ebû'l-Ferec ise Ermeni Thoros'un Maraş'ı yağmalayarak 400 Türk'ü esir aldığını, Nûreddîn'i yanındaki Haçlı liderlerini kendisine satmazsa esir ettiği Türkleri yakmakla tehdit ettiğini ve sonucunda Nûreddîn'in 100 bin dinar kurtuluş parası karşılığında Antakya prinkepsinin de içinde bulunduğu Haçlı liderlerini serbest bırakmaya mecbur kaldığını kaydetmiştir. Ancak yazar hemen ardından Antakya prinkepsi III. Bohemond'un kaçtığı için Bizans imparatorunun yanına gittiğini ve burada kendisine büyük paralar verilerek ülkesine yollandığını da söylemektedir. Yazarın diğer kaynaklarla uyuşmayan kayıtları, olayların seyri göz önüne alındığında pek muteber görünmemekte; kendi içinde de çelişmektedir. Zira Antakya prinkepsi, Willermus'un belirttiği üzere Kudüs kralı Amaury'nin temasları sonucu serbest kalmıştı. Yazarı destekleyen Süryani Patrik Mihail de mezkûr olaylar neticesinde Nûreddîn'in bazı esirleri serbest bırakmasından cesaret bulan Frankların III. Bohemond'u da salıvermesini istediklerini ve Nûreddîn'in yüz bin dahekan karşılığı prinkepsi serbest bıraktığını kaydetmiştir (Krş. Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Willermus, III, 2019, s. 156; Süryanî Mihail, 1944, s. 200-201).

Buna göre Nûreddîn'i savunmasız durumdaki Antakya önlerinden Banyas'a sürükleyen neden, Haçlıların Mısır'dan kesin olarak ayrılmasını teminin yanı sıra Bizans'ın caydırıcılığıdır ki Steven Runciman'ın bildirdiğine göre müdahale edip Antakya'yı Bizans'ın bir parçası hâline getirmek ve yeni bir cephe açmak istemeyen Nûreddîn, Konstantin Koloman'ı da 150 ipekli kumaş karşılığında serbest bırakmıştır (Steven Runciman, II, 2019, s. 309; Takkûş, 2021, s. 324). Kısacası Antakya'yı Bizans'ın prestiji/nüfuzu ya da arz ettiği tehlike bir kez daha kurtarmıştır. Öyle ki çoğu İslam kaynağında Nûreddîn'in 1149 yılında İnnib'de kazandığı zaferin ardından Antakya'yı bir kenara bırakarak Efâmiye'ye yöneldiği ve halkın barış talebini kabul ederek kaleyi teslim aldığı rivayet edilmektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 134; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 100-101; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 122; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 334-335). Buna karşılık İbnü'l-Kalânîsî, Nûreddîn'in önce Antakya önlerine ordugâhını kurduğunu, şehir ile müzakerelere başladığını, hatta Antakyalıların, şehri teslim hususunda kendisinden mühlet istediklerini kaydetmiştir. Bunun üzerine şehir önünde birlikler bırakan Nûreddîn, Efâmiye'ye yönelerek kaleyi teslim almış; ardından döndüğü Antakya'da Haleb'e yakın yerlerin kendisine,

Antakya'ya yakın yerlerin ise Haçlılara ait olması üzerine bir anlaşma yapmıştır (İbnü'l-Kalânîsî, 1908, s. 305; Ebû Şâme, I, 2002, s. 215-216; Polat, 2023, s. 122).¹⁴ İster İbnü'l-Kalânîsî'nin ister diğer İslam kaynaklarının kaydı esas alınsın Nûreddîn'in başsız kalmış olsa da Antakya ile anlaşmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Keza Nûreddîn, 1160 yılında Antakya prinkepsi Renaud'u esir alıp Antakya'yı savunmasız bıraktığında da -Bizans imparatoru Manuel Komnenos ile anlaşma yapmış olduğu için- şehir üzerine yürümemiştir (Turan, 2018, s. 166; Takkûş, 2021, s. 303).

Bununla birlikte Haçlıları tehdit eden Nûreddîn, Bizans için doğrudan bir tehlike teşkil etmemekteydi. Hatta Haçlılar üzerindeki Müslüman tehdidi, onları Bizans'a yaklaştırdığı veya sadık kalmalarını temin ettiği için bu durum, Bizans'ın işine bile gelmekteydi (Kaleli, 2017, s. 372). Diğer yönüyle Antakya, Suriye ile Bizans arasında tampon bölgeydi ve Nûreddîn'in Suriye'de güçlenmesine perde oluşturmakta; doğrudan Bizans'ın tepkisini çekmesine engel olmaktaydı (Gök, 2013, s. 116; Altan, 2014, s. 61). Öyle ki Bizans'ın İmâdeddîn Zengî dönemi ve öncesinde bölgeye müdahalelerinde Antakya, bir duraksama yeri olmuş, imparatorlar, Ermenileri ve Antakya Haçlı Prinkepsliğini itaate alma hususunu önceleri ve sonrasında Müslümanlara müdahalede bulunmuşlardır. Dolayısıyla İslam kaynaklarının da ifade ettiği üzere güçsüz Antakya'ya komşu olmak, Bizans'a komşu olmaktan iyiydi ve Nûreddîn, daha önce kazandığı başarılar sonrasında da aynı düşünceyle hareket etmişti.

Diğer yandan III. Bohemond'un esaretiyle birlikte Antakya'ya yüksek hâkimiyetini kabul ettirmenin çabasını veren Bizans'ın şehir üzerindeki ağırlığı daha fazla hissedilmeye başladı. III. Bohemond, Antakya'da idari işleri düzenleyen¹⁵ Kudüs kralı Amaury'nin çabaları sonucu serbest kalmışsa da Nureddin'e verdiği rehinelerin paralarını temin etmek için kısa bir süre önce kız kardeşi Maria ile evlenen Bizans imparatorunun yanına gitmiş ve burada çok iyi ağırlandıktan sonra bol miktarda hediyeyle ülkesine dönmüştür (Willermus, III, 2019, s. 156). Ancak bu jest, prinkepsin iyice Bizans'ın hükmü altına girmesine neden olmuştur. Zira prinkeps Antakya'ya yanında Bizanslı patrik Athanasios ile birlikte dönmüş ve böylece imparator, Antakya'ya Bizanslı patrik atanması tavizini koparmıştır. Ancak bu atamadan rahatsız olan Frank patriği, Kusayr Kalesine çekilerek şehri aforoz etmiştir (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Süryani Mihail, 1944, s. 201; Runciman, II, 2019, s. 310; Kaleli, 2017, s. 373).

Sonuç

Haçlı seferleri döneminin müstahkem ve stratejik mevkiilerinden biri olan Hârim ve civarı, Antakya-Haleb yolunu kontrol etmek ve rakibine üstünlük sağlamak isteyen tarafların mücadele alanı hâline gelmiştir. 1098 yılından 1164'e kadar belli aralıklarda devam eden bu mücadele, Hârim'in jeostratejik önemini ortaya koymaktadır. Nitekim tarihi süreçte hâkimiyeti, olmazsa olmaz bir noktaya gelerek tarafları elde tutmaya mecbur bırakan Hârim, hâkimine avantaj sağlayarak rakibinin elini zayıflatmış ve bu jeostratejik potansiyel, kalenin hem savunma hem de tehdit unsurlarını bir arada barındırmasından kaynaklanmıştır. Zira Hârim'i

¹⁴ Abû'l-Farac ise zaferin ardından Antakyalılar arasında fikir ayrılıklarının yaşandığını; bir kısmının şehri teslim etmek istemesine karşılık diğerlerinin Kudüs kralından yardım istediklerini ve şehrin kurtulduğunu bildirmiştir. (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 386).

¹⁵ Ioannes Kinnamos'un kayıtlarına göre Bizanslı bir prensesle evlenmek için talepte bulunmuş olan Amaury'nin Antakya'da bulunması Bizans'ı rahatsız etmiş ve imparatorun şehir üzerindeki hâkimiyetini vurgulaması, kralın ümitlerini bitirmiştir. Amaury ise akrabalık bağının bir an önce tesis edilmesinde ısrar edebilmiştir (Ioannes Kinnamos, 2001, s. 172-173). Zira Bizans'ın bakış açısından Antakya'ya bir hami lazımsa bu Bizans olacak ve III. Bohemond esareten kurtulursa Antakya'nın başına geçecektir, dolayısıyla Kudüs kralına Antakya'da gerek yoktur (Takkûş, 2021, s. 324; Runciman, II, 2019, s. 309).

zapt eden Haçlılar, burayı Haleb yönünden gelebilecek saldırılara karşı korunaklı bir mevki ve İslam beldelerine saldırmak için bir hareket üssü olarak kullanmışlardır. Ancak önce İlgazi ve İmâdeddîn Zengî sonra da Nûreddîn Mahmûd, Haçlıların bu avantajı kullanmalarına engel olmanın hatta fethederek bu avantajı lehlerine çevirmenin mücadelesini vermişlerdir. Dolayısıyla Hârim ve çevresinde geniş bir zaman aralığında vuku bulan yoğun mücadelenin jeostratejik açıdan incelenmesi mikro bir alanın makro düzeye etkilerini açıkça göstermektedir.

Bu geniş siyasi sahayı Suriye-Mısır coğrafyası ve Bizans'ın etki alanı olarak düşünmek mümkündür. Nitekim Zengî ve halefinin hedef aldığı Hârim'in, Dımaşk'ı alarak Suriye'yi tek bayrak altında toplama siyasetinden Haçlılarla Zengîler arasında mücadele alanı hâline gelen Mısır üzerine geliştirilen politikalara kadar geniş bir alana etkileri bulunmaktadır. Öyle ki mücadele sahasının Mısır'a kaydığı bir ortamda Nûreddîn'in Hârim'de sağlayacağı hâkimiyet, batı yönünde emniyet oluşturmaya anlamına gelecekti ve Haçlıların Mısır'a saldırıları üzerine onun ilk olarak Hârim'i hedef alması tesadüf değildi. Dolayısıyla Haleb-Antakya yoluna hâkim olan Hârim'i hedef seçmesi, kaynakların iddia ettiği gibi Nûreddîn'in yaşadığı yenilginin intikamını alma hırsından daha geniş kapsamlı siyasi-dini-iktisadi hedeflerle hareket ettiğini göstermektedir ve bu siyaseti coğrafyanın bütününe ve cereyan eden olayların birbiriyle olan bağıntısına bakarak görmek mümkündür. Zira Nûreddîn'in Haçlı topraklarına girişi ve Hârim'i kuşatması Haçlıların Mısır'da bulunmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle Nûreddîn'in hareketi, Haçlıların yokluğunu fırsat bilerek Haçlı topraklarına saldırmak yani bir fırsatı değerlendirmek şeklinde yüzeysel düşünülmemelidir ki Nûreddîn'in temel amacı Mısır üzerindeki Haçlı tehdidini etkisiz hâle getirmek ve olayların seyri de bu fikri desteklemektedir. Bununla birlikte Hârim'in fethi sonrası Nûreddîn'in Antakya'ya saldırmak yerine Kudüs Haçlı Krallığına yönelmesi ise Bizans'ın bu denkleme önemli ve caydırıcı bir aktör olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere Harim merkezli yaşanan olayların geniş bir alan ve siyasi teşekküle etkileri bulunmaktadır. Bu, aynı zamanda bilgi kaynaklarının çeşitliliği/bilgi yoğunluğu anlamına da geldiğinden İslam, Latin ve Süryani kaynaklarında çelişkili bilgiler ortaya çıkabilmektedir. Bu ikilem, özellikle Hristiyan yazarların yaşanan çatışmaların sonuçlarını ve verilen kayıpları kendi mensubiyetleri bakış açısından değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Latin yazarlardan Willermus'un Artah Savaşı ve Hârim'in fethine dair kayıtlarında Hristiyanların zararlarını daha hafif gösterme ya da olaylar esnasında Mısır'da bulunmasına rağmen Kudüs kralının rolünü artırma gibi gayretleri buna örnek verilebilir. Aynı yargı, Hristiyan bakış açısından yaklaşmasına rağmen Süryani yazar Ebu'l-Ferec'in Artah Savaşında esir edilen Haçlı liderlerinin serbest kalma süreci ve bu süreçte siyasi aktörlerin üstlendikleri rol konusunda Ermeni Thoros'u merkeze alan kayıtları için de geçerlidir. Bu durum, -her ne kadar Nûreddîn'in arz ettiği tehlike karşısında ortak hareket edebilmişlerse de- Hristiyanlar arasındaki siyasi-dini çatışmaların dışavurumu şeklinde değerlendirilebilir. Ancak bu türden kayıtları, İslam kaynaklarıyla karşılaştırmak suretiyle öncesi ve sonrasıyla ele alarak tarihi seyre uygun bir şekilde bilimsel/tarafsız bir analize tabi tutmak ve mantıklı bir çerçeveye oturtmak mümkün olmaktadır.

Hârim merkezli yaşanan mücadeleler, diğer bir yönüyle savaş stratejileri ve liderliğe dair önemli veriler de sunmaktadır. Bu konuda ilk olarak Nûreddîn'in 1149 ve 1164 yıllarındaki zaferlerinde sahte geri çekiliş ve bunun sonucunda düşmanı iki ateş arasında bırakarak imha etmek esasına dayanan klasik Türk savaş taktiklerini başarıyla uygulamış olması dikkat çekmektedir. Zira Hristiyan yazarların da dile getirdikleri üzere Haçlıların anlayamadıkları bu taktiği Nûreddîn kusursuz bir şekilde hayata geçirmiştir. Bununla birlikte yaşadığı yenilgiler, onun mücadelecî ruhunu zayıflatmamış aksine azim ve gayretini daha da artırmıştır. Nitekim şahsının ve Müslümanların intikamını almadıkça durup dinlenmeyeceğine yemin eden

Nûreddîn, yukarıda bahsedilen iki büyük zaferi yaşadığı yenilgilerin ardından elde etmiştir. Nûreddîn'in bu hassasiyeti, İslam dünyasındaki konumunu da açıklamaktadır ki yaptığı cihad çağrıları yoğun katılımlarla karşılığını bulmuştur. Buna karşılık Hristiyan âlemi de tüm ihtilaflarını bir kenara bırakarak hem Hısnü'l-Ekrâd'da hem de Hârim'de Nûreddîn'e karşı güç birliği etmeye mecbur kalmıştır.

Sonuç olarak Nûreddîn, Artah mevkiinde kazandığı büyük zaferin ardından Antakya-Haleb hattındaki çatışmalarda kilit bir role sahip olan Hârim'i; ardından da Kudüs Haçlı Krallığına bağlı stratejik Banyas Kalesini fethederek Mısır'ı tehdit eden Haçlıları telaşa düşürmüştü; diğer yönüyle de İslam âlemini sevindirmiştir. Ancak Hârim, Nûreddîn Mahmûd sonrasında da çatışma alanı olmaya devam etmiş ve Haçlılar gerek Salâhaddîn Eyyübî gerekse halefleri döneminde kaybettikleri bu stratejik mevki geri kazanmak için çaba sarf etmişlerdir.

Kaynakça

- Abû'l-Farac. (1999). *Abû'l-Farac tarihi*, II. (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Altan, E. (2013). Renaud de Châtillon: Antakya prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün senyörü (1177-1187). *Tarih Dergisi*, 55, 1-30.
- Altan, E. (2014). Nur al-Din Mahmud b. Zangi (1146-1174): One of the prominent leaders of the struggle against the Crusaders. *Tarih Dergisi*, 59 (1), 57-78
- Altan, E. (2018). *Antakya Haçlı Prinkepsliği tarihi - kuruluş devri (1098-1112)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anonim *Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum)*. (2013). (Ayan, E. Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anonim *Süryani Vakayinamesi (I. ve II. Haçlı Seferleri vakayinamesi)*. (2005). (Triton, H. A. S. Triton. Notlar, İlmen, V. Çev.). İstanbul: Yaba Yayınları.
- Anonim. (1987). Hârim. *İA*, V-1. İstanbul: MEB Yayınları, 237.
- Asbridge, T. (2014). *Haçlı Seferleri*. (Duru, E. Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Barber, M. (2006). *Tapınak şövalyelerinin tarihi - yeni şövalyelik*. (Ülner, B. Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Barber, M. (2021). *Haçlı devletleri tarihi*. (Demir, D. M. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Buck, A. D. (2016). The castle and lordship of Hârim and the Frankish-Muslim frontier of Northern Syria in the twelfth century. *al-Masâq*, 28 (2), 113-131.
- Çetin, A. (2021). *Haçlı Seferleri - Doğu ile Batı'nın bitmeyen mücadelesi*. İstanbul: Timaş Tarih.
- Demirkent, I. (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu tarihi (1118-1146)*, II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demirkent, I. (2004). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Kitapları.
- Devâdârî. (1972). *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, VII. (Aşûr, S. A. Tah.). Kahire.
- Ebû Şâme. (2002). *Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn -en-Nûriyye ve's-Salâhiyye-*, I-II. (Şemseddîn, İ. Neşr.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Gök, H. İ. (2013). *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul kolu 1146-1233)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Guibert de Nogent. (1997). *The deeds of God through the Franks (Gesta Dei per Francos)*. (Levine, R. Transl.). Woodbridge: The Boydell Press.
- Holt, P. M. (2007). *Haçlı devletleri ve komşuları Urfa Kontluğu, Antakya Prenslığı, Trablusşam Kontluğu, Kudüs Krallığı*. (Akad, T. Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ioannes Kinnamos. (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. (Demirkent, I. Yay. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Işıltan, F. (1979). Şâver. *İA*, XI, İstanbul: MEB Yayınları, 357-363.

- İbn Kesîr. (1998). *El-bidâye ve'n-nihâye*, XVI. (Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Tah.). Kahire: Dârü'l-Hicr.
- İbn Vâsıl. (1953). *Muferricü'l-kurûb fî ahhâri Benî Eyyûb*, I. (Şeyyâl, C. Neşr.). Kahire.
- İbnu'l-Ezrak. (1992). *Me'yâfârikîn ve Âmid tarihi (Artuklular kısmı)*. (Savran, A. Çev.). Erzurum.
- İbnü'l-Adîm. (1988). *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, I. (Zekkâr, S. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbnü'l-Adîm. (1989). *Buğyetü't-taleb fî tarihi Haleb, biyografilerle Selçuklular tarihi (Seçmeler)*. (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Adîm. (1996). *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*. (Halil el-Mansûr. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr. (1963). *Et-târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Musul)*. (Tuleymât, A. A. Tah.). Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hâdis.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *İslam Tarihi*, X-XI. (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Kalânîsî. (1908). *Zeylu târihi Dımaşk*. (Amedroz, H. F. Neşr.). Leyden.
- Kaleli, E. (2017). *Haçlı Seferleri zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Karakuş, N. (2017). Haçlı Seferleri'nden Moğol İstilâsı'na Tarihin tanığı: Hârim Kalesi. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX (1), 53-85.
- Küçüksipahioğlu, B. (2007). *Trablus Haçlı Kontluğu tarihi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kütük, A. (2018). Nûreddin Mahmud Zengi'nin kuzey sınırındaki Hristiyan devletlerle ilişkileri (1146-1174). *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 18 (3), 51-68.
- Lane-Poole, S. (1906). *Saladin and the fall of the Kingdom of Jerusalem*. London: G.P. Putnam's Sons.
- Maalouf, A. (2007). *Arapların gözünden Haçlı Seferleri*. (Berktaş, A. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Makrizî. (1996). *İtti'âzu'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimme el-Fâtimiyyîn el-hulefâ*, III. (Ahmed, M. H. M. Tah.). Kahire.
- Man, J. (2017). *Geçmişin ve geleceğin hükümdarı Selahaddin Eyyubi*. (Duru, E. Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Nuveyrî. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, XXVIII. (Fevvâz, N. M.-Fevvaz, H. K. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Oflaz, A. (2023). *İmâdüddin Zengî'nin Haçlılarla mücadelesi ve Urfa'yı fethi*. Polat, Z. Çekiç, A. (Ed.). *Haçlılarla Mücadelenin Önderleri Sultanlar*, (s. 49-81). İstanbul: Divan Kitap.
- Ory, S. (1986). Hârim. *EI*, III, Leiden, 208-209.
- Özer, S. (2019). Mısır'ın hâkimiyeti için verilen mücadeleler (1161-1169). *Tarihin Peşinde*, 22, 385-417.
- Tudebodus, P. (2019). *Bir tanığın kaleminden Birinci Haçlı Seferi - Kudüs'e yolculuk*. (Genç, S. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Polat, İ. E. (2006). *Haçlılara kılıç ve kalem çekenler*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Polat, Z. (2015). *Salâhaddin Eyyûbî'nin Haçlı siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla yaptığı antlaşmalar*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Polat, Z. (2019). Nûreddin Zengî'nin Dımaşk hâkimiyeti ve Bilâdüşşâm'da birliğin sağlanması. *Kadim Akademi SBD*, III/1, 1-15.
- Polat, Z. (2023). *Düzen kurucu bir irade olarak Nûreddin Mahmud Devri*. Polat, Z. Çekiç, A. (Ed.). *Haçlılarla Mücadelenin Önderleri Sultanlar*, (s. 105-172). İstanbul: Divan Kitap.
- Polat, Z. (2024). Haçlıların Antakya kuşatmasında motivasyon aracı olarak günah-tövbe denklemi. *Milel ve Nihal*, 21 (1), 1-21.

- Robert the Monk's History of the First Crusade - Historia Iherosolimitana*. (2005). (Sweetenham, C. Trasl.). USA: Routledge.
- Runciman, S. (2019). *Haçlı Seferleri tarihi*, I-II, (İşıltan, F. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Setton, K. M. (1968). Nureddin'in faaliyeti. (Koprman, K. Y. Çev.). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV (6-7), 505-520.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-â'yân*, XXI. (Zeybek, İ. Tah.). Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Stevenson, M. A. (1907). *The Crusaders in the East*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*. (1944). (Andreasyan, H. D. Çev.). Türk Tarih Kurumu'nda Yayınlanmamış Nüsha.
- Şeşen, R. (1987). *Salâhaddin Eyyûbî ve devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Takkûş, M. S. (2021). *Musul ve Biladü'ş-Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)*. (Dönmez, M. İ. Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Turan, A. (2018). *Nüreddin Mahmud Zengî ve devri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Usta, A. (2015). *Haçlı Seferlerinde kuşatma*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği - başlangıçtan Kudüs'ün zaptına kadar- (I-VIII. Kitaplar)*. (2016). (Ayan, E. Haz.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, III, (1143-1184), Haçlılar Türkler karşısında*. (2019). (Ayan, E. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu'cemü'l-buldân*, II. Beyrut: Dâr Sâdır.